

УДК 371.671(075.3)

Ігор Смагін

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ДИДАКТИЧНОЇ ВІДПОВІДНОСТІ ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ ДЛЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Удосконалення якості шкільних підручників з історії є дієвим засобом поліпшення історичної освіти учнів. Якість навчальної книги можливо визначити шляхом оцінювання її функціональної ефективності в межах освітньої системи навчального предмета. Актуальність цієї роботи обґрунтовується й тим, що для старшокласників необхідно створювати навчальну літературу на сучасних наукових засадах, які враховують насамперед вимоги компетентісно спрямованого навчання, особистісно-орієнтованого підходу у навчанні, профільної підготовки учнів тощо. Натомість чинна система критеріїв і показників оцінювання, що пропонується експертам під час апробації як рукописів підручників, так і готових навчальних книг, на нашу думку, неповно визначає ці засади і потребує серйозного удосконалення [1–2].

Аналіз історико-педагогічної, історико-методичної, психолого-педагогічної літератури і дисертаційних досліджень проблематики підручників із шкільних суспільствознавчих предметів свідчить про те, що, незважаючи на низку праць, які стосуються теоретичних основ побудови такої навчальної книги, методики її використання в навчальному процесі (Є. Агібалова, Б. Андрусишин, М. Арцишевська, Р. Арцишевський, Т. Бакка, К. Баханов, В. Бернадський, Л. Бущик, В. Власов, Ш. Ганелін, А. Гуз, Н. Гупан, Г. Донської, П. Єрик, Ф. Коровкін, Л. Кулікова, Т. Ладиченко, М. Лисенко, Ю. Малієнко, П. Мороз, О. Наровлянський, О. Пометун, Т. Ремех, Л. Рябовол, В. Сотниченко, В. Степанков, О. Удод, Г. Фрейман, Т. Чубукова та ін.), оцінювання функціональної ефективності підручників з історії потребує додаткового розгляду.

Метою статті є спроба визначення показників вияву дидактичної ефективності підручників з історії для старшокласників у процесі оцінювання навчальної літератури для школярів.

Ми пропонуємо вимірювати дидактичну ефективність підручника з історії для старшокласників за 29-ма показниками.

1. Відповідність підручника рівню навчання (стандарт, академічний, профільний).

Ми погоджуємося з підходом О. Пометун до структурування історичної предметної компетентності і виокремлюємо в ній 6 складових: *хронологічну компетентність* (передбачає вміння учнів орієнтуватися в історичному часі); *просторову компетентність* (передбачає вміння учнів

орієнтуватися в історичному просторі); *інформаційну компетентність* (передбачає вміння учнів працювати з джерелами історичної інформації); *мовленнєву компетентність* (передбачає вміння учнів будувати усні та письмові висловлювання щодо історичних фактів, історичних постатей та історичної теорії); *логічну компетентність* (передбачає вміння учнів визначати та застосовувати теоретичні поняття, положення, концепції для аналізу й пояснення історичних фактів, явищ, процесів); *аксіологічну компетентність* (передбачає вміння учнів формулювати оцінки й версії історичного руху й розвитку) [3].

2. Відповідність підручника вимогам навчальної програми з предмета щодо змісту і структури.

Така відповідність передбачає повну і вичерпну реалізацію в підручнику визначеного Державним стандартом і навчальною програмою змістового наповнення, орієнтацію на базові компоненти змісту освіти навчального предмета, а також реальні можливості підручника у забезпеченні зафіксованих у стандарті і програмі вимог до рівня навчальних досягнень учнів. При цьому слід зважати на те, що автор може вносити корективи у задане програмою структурування навчального змісту і послідовність його вивчення, якщо це зумовлено методичною концепцією, реалізованою в підручнику. У такому випадку в експертному висновку дається оцінка продуктивності обраної концепції.

3. Врахування авторами у змісті і структурі параграфів підручника підходів до навчання: особистісно-орієнтованого, діяльнісного, компетентнісного.

Особистісно-орієнтована педагогіка робить акцент на розвиткові особистісного ставлення до світу, до діяльності, до себе. Це вимагає не просто активності і самостійності, а обов'язково суб'єктивної активності і самостійності. Тут учень не провідник ідей учителя, а їх творець. Результат такої діяльності повинен пройти верифікацію на легітимність і достовірність особистісній позиції.

Особистісно орієнтоване навчання характеризується такими ознаками:

– в центрі знаходиться самотність дитини, її самоцінність, суб'єктивність процесу учіння, а традиційне учіння спрямоване на формування в людині набору певних соціальних функцій і реалізатора певних моделей поведінки, зафіксованих у соціальному замовленні школи;

– особистісно орієнтоване навчання – це не просто врахування особливостей учня, а включення особистісних функцій дитини, затребування її особистісного досвіду;

– сутність особистісно орієнтованого навчання технологічно розкривається через активізацію особистісних функцій на основі особистісного досвіду переживань суб'єкта учіння, підкреслюється унікальність особистісного досвіду і його діяльна природа;

– змістовно особистісний досвід переживань забезпечується за рахунок протиставлення точок погляду, невідповідності ієрархії смислів, неоднозначності навчального тексту, зміни статусу і т. ін.;

– як одиниця для розуміння і проектування навчання в межах особистісно орієнтованого підходу розглядається навчальна ситуація;

– освітній стандарт в особистісно орієнтованому навчанні – не мета, а засіб, який визначає напрямки і межі використання предметного матеріалу як основи особистісного розвитку на різних шаблях навчання; крім того, стандарт виконує функцію узгодження ступенів освіти і відповідних вимог до особистості.

Діяльнісний підхід у навчанні історії орієнтує не тільки на засвоєння знань, але і на певні способи цього засвоєння, мислення і діяльності, на розвиток пізнавальних сил і творчого потенціалу учня. Цей підхід протистоїть методам і формам механічної передачі готової інформації, монологічності вчителя, пасивності учня. Навчальний матеріал і завдання до параграфів повинні передбачати навчальну діяльність учня (роботу над проектами, дискусії, ділові ігри, інші форми творчої організації навчання тощо).

Компетентнісний підхід передбачає спрямування підручника на набуття учнями предметних, міжпредметних і ключових компетентностей.

Громадянська компетентність передбачає такі здатності:

– орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;

– застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян, виконання громадянських обов'язків у межах місцевої громади та держави загалом;

– застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;

– використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина;

– робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави.

Соціальна компетентність передбачає такі здатності:

– аналізувати механізми функціонування соціальних інститутів суспільства, визначаючи в них власне місце, та проектувати стратегії свого життя з урахуванням інтересів і потреб різних соціальних груп, індивідуумів, відповідно до соціальних норм і правил, наявних в українському суспільстві, та інших чинників;

– продуктивно співпрацювати з різними партнерами в групі та

команді, виконувати різні ролі й функції в колективі, проявляти ініціативу, підтримувати та керувати власними взаєминами з іншими;

– застосовувати технології трансформації та конструктивного розв'язання конфліктів, досягнення консенсусу, брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх виконання;

– спільно визначати цілі діяльності, планувати, розробляти й реалізовувати соціальні проекти і стратегії індивідуальних та колективних дій;

– визначати мету комунікації, застосовувати ефективні стратегії спілкування залежно від ситуації, вміти емоційно налаштовуватися на спілкування з іншим.

4. Функціональність підручника.

Серед найважливіших функцій, яким має бути підпорядкована навчальна книга є:

- інформаційна – відбиває сутність навчальної книги як носія змісту освіти, що викладений за допомогою друкованого слова, ілюстрацій тощо. Формування інформаційної функції підручника в процесі його створення передбачає насамперед високий науковий рівень навчального матеріалу;

- систематизувальна – викликає до життя кінцевий результат навчання – необхідність цілісного засвоєння навчального матеріалу;

- стимулювання – важливо, щоб підручник сприяв швидкому та якісному самотійному засвоєнню навчального матеріалу, вміщеному в ньому. Тому виклад матеріалу підручника слід будувати з урахуванням психологічних та педагогічних закономірностей засвоєння знань, застосовувати різні прийоми стимулювання та організації мислення учня;

- координаційна – дає змогу встановити взаємозв'язки з іншими джерелами та засобами інформаційно-предметного забезпечення. Ця система містить дидактичні засоби навчання (за провідної ролі підручника), які мають на меті найповнішу реалізацію навчально-виховних завдань та формування особистості майбутнього робітника;

- закріплення матеріалу та самоконтроль – є функцією, яка сприяє раціональній організації навчальної діяльності, самотійному оволодінню знаннями та вміннями. Вона забезпечує стійке засвоєння знань та вмінь, якого досягають за допомогою повторень, вправ, систематизацій тощо;

- самоосвіти – забезпечення умов для ознайомлення учнів з усіма можливими джерелами і засобами для самотійного оволодіння знаннями та вміннями;

- виховна – передбачає формування в учнів правової свідомості, почуття патріотизму, національної самосвідомості, гуманістичних цінностей, життєвих пріоритетів, інших моральних якостей особистості.

5. Метод викладу навчального матеріалу.

Методами викладу навчального матеріалу визначають:

- *індуктивний* (від конкретних фактів до узагальнень);
- *дедуктивний* – викладення навчального матеріалу від узагальнень, загальних правил та закономірностей до їх конкретизації.

Навчальний матеріал для учнів 10–11 класів класу переважно повинен викладатися дедуктивним методом.

6. Доступність навчального матеріалу для учнів.

Учень (ця) 10–11-го класу може одноразово сприйняти в середньому 8–9 нових термінів і понять, засвоїти не більше 20 суджень або інформаційно-сміслових елементів тексту.

7. Співвіднесеність розділів підручника, його параграфів з одиницями навчального часу.

Параграф – це закінчена норма засвоєння навчального матеріалу обсягом на один урок.

8. Структурна рівномірність частин на основі показника нерівномірності.

Показник нерівномірності обраховується шляхом поділу кількості сторінок найбільшого за обсягом параграфу на кількість сторінок найменшого параграфу і порівнюється з нормальним показником. Нормальний показник знаходиться в межах $\approx 1,5$ –2.

9. Структурна рівномірність розділів (глав) підручника.

Кількість параграфів у розділах (главах) повинна бути співвідносною між собою і відповідною кількості навчальних тем за програмою з урахуванням кількості необхідних підсумкових узагальнюючих уроків. Параграфи в межах розділу (глави) повинні бути максимально рівними. Відмінності можливі з урахуванням складності тексту та з урахуванням періоду навчання: на початку навчального року текст менший, наприкінці – більший.

10. Наявність у підручнику орієнтаційної та інструктивно-методичної передмови.

Орієнтаційна передмова характеризує роль та значення навчального предмета, містить формулювання основних завдань, що стоять перед учнем при вивченні навчального предмета.

Інструктивно-методична передмова пояснює особливості користування підручником, зміст знаків і символів та способів навчальної діяльності, спрямовує учнів й учителів на передбачені авторами способи роботи з навчальною книгою.

11. Наявність у вступі (передмові) підручника способів користування підручником для вчителів.

12. Наявність у підручнику післямови.

13. Доцільність використання у підручнику схем як елементу апарату організації засвоєння.

14. Наявність у підручнику предметного й алфавітного покажчиків.

15. Наявність у підручнику словника, бібліографічного покажчика, посилань на інтернет-ресурси.

16. Зрозумілість, емоційність й образність мови викладення навчального матеріалу.

Мова підручника має бути зрозумілою для учнів, образною, відповідати нормам літературної мови. Це досягається чіткістю формулювання висновків, положень і визначень, побудови текстів, очевидністю логічних зв'язків між їх частинами, належною довжиною речень, доступністю їх лексичного наповнення. Не слід зловживати складними синтаксичними конструкціями, що містять велику кількість слів.

Тексти підручника мають поєднувати ознаки наукового і науково-популярного стилів, містити інформаційний та емоційно-ціннісний компоненти змісту. Бажана діалогічність текстів підручника, побудова їх у формі бесіди з учнем, наявність звертань до читача, риторичних запитань, що сприяє залученню школярів до активної роботи з навчальним матеріалом і спонукає до власних суджень, висновків, міркувань тощо.

17. Наявність системи різнорівневих завдань до навчального матеріалу підручника і можливість їх вибору учнями та вчителями.

Підручник має містити достатній матеріал для здійснення диференційованого навчання, ефективної організації навчальної діяльності учнів з різними здібностями і навчальними можливостями.

18. Наявність різноманітних видів навчальної діяльності: інтерактивних вправ, практичних завдань, ігор, опитувань, проектів.

19. Придатність підручника для організації самоосвіти учнів.

Передбачається, що такі можливості забезпечуються передусім доступністю змістового наповнення підручника, а також наявністю в ньому прийомів для здійснення ефективної самостійної роботи. Сюди слід віднести поради учням щодо того, як працювати з підручником; користуватися рубриками, які допомагають орієнтуватися у змісті і задають послідовність і види навчальної діяльності; як читати алгоритмічні приписи щодо виконання певних операцій і дій, пам'яток, інструкцій. Наявність достатньої кількості зразків виконання завдань різних типів; завдань для самоконтролю рівня досягнутих учнями навчальних результатів; термінологічного словника, предметного покажчика, узагальнюючих таблиць тощо.

Отже, запропоновані критерії і показники дають можливість сучасним авторам навчальних книг, методистам, учителям-практикам дієвий спосіб оцінювання функціональної ефективності відповідності рукопису навчальної книги або підручника, який апробується, за критеріями:

– відповідність змісту і виховної спрямованості підручника державним вимогам освітньої системи навчального предмета;

– наукова відповідність змісту підручника історії вимогам освітньої системи навчального предмета.

20. Пояснення запропонованих авторами в підручнику методів навчальної роботи.

21. Ефективність використання підручника під час застосування активних та інтерактивних методів навчання.

Активні методи навчання дають змогу учням стати «суб'єктами» навчання завдяки діалогу та виконанню творчих завдань. Хоча учні у цьому випадку більш активні, основною формою взаємодії часто залишається і монолог. Основні активні методи: самостійна робота, проблемні та творчі завдання (часто домашні), запитання від учня до вчителя і навпаки.

Сутність інтерактивних методів у тому, що навчання відбувається шляхом взаємодії всіх тих, хто навчається і навчає. Основний принцип інтеракції: постійна взаємодія учнів між собою, їх співпраця, спілкування, співробітництво, на відміну від активних та «пасивних» методів, коли спілкування відбувається між учнями і вчителем. Учитель тільки організатор і координатор інтерактивної взаємодії.

22. Врахування авторами підручника вимоги щодо побудови змісту і структури параграфів книги за принципами компетентнісно спрямованого навчання.

Сучасний компетентнісно спрямований урок повинен будуватися за таким алгоритмом:

1. Конкретизація загальної мети (цілі) уроку (визначення предметної та ключової(ключових) компетентностей до конкретного уроку).

2. Мотивація навчальної діяльності учнів.

3. Поділ змісту виучуваної теми на навчальні ситуації в залежності від типу уроку та його структури – теоретичні знання, знання способів діяльності, знання в дії або вміння тощо.

4. Формулювання цільового завдання до кожної навчальної ситуації.

5. Вибір моделі навчання (пасивна, активна та інтерактивна).

6. Вибір методів навчання відповідно до моделі навчання та адекватних цільовим завданням за їх дидактичними функціями (засвоєння, формування, узагальнення) та змісту навчального матеріалу (теоретичний, емпіричний чи практичний).

7. При виборі змісту, методів і форм орієнтація на цільову установку й уявлення очікуваного результату спільної діяльності (кожний проміжний результат).

У тексті підручника потрібно розкрити алгоритм проведення навчальної технології та розповісти про послідовність дій (надати пам'ятку діяльності).

В підсумковій частині параграфу потрібно передбачити завдання на рефлексію навчальної діяльності – усвідомлення того, що було зроблено на

уроці, чи досягнуті поставлені цілі, як можна застосувати отримане на уроці в майбутньому.

23. Сприяння матеріалів підручника формуванню критичного мислення учнів.

Формування критичного мислення здійснюється на основі вправ на порівняння, розпізнавання та виділення головного, встановлення взаємозв'язку, групування, класифікацію, узагальнення та систематизацію.

24. Наявність у підручнику питань (завдань) для забезпечення репродуктивної, творчої, емоційно-ціннісної, рефлексивної діяльності учнів.

25. Методична відповідність системи завдань навчальному матеріалу розділів (глав) підручника.

Вміщені в підручнику завдання (запитання, проблемні ситуації, інтерактивні вправи, фото, репродукції, схеми, графіки тощо) оцінюються з позицій забезпечення ними передбачених навчальною програмою освітніх результатів; можливостей для здійснення диференційованого навчання; раціонального поєднання завдань репродуктивного і творчого характеру; їх внеску у розвиток уміння вчитися.

26. Методична функціональність ілюстрацій.

Ілюстрації у навчальній книзі не стільки повинні формувати своєрідний візуальний фон епохи та створювати візуальні опори, скільки бути елементом методичного апарату параграфа. До ілюстрацій, переважно автентичних історичному періоду, що розглядається, повинні бути поставлені запитання, завдання.

27. Зручність у користуванні методичним апаратом підручника.

28. Сприяння матеріалів підручника формуванню інтересу учнів до історії.

29. Пропозиція медіареконструкції історичних об'єктів, процесів, подій шляхом посилання на відповідний мережевий цифровий медіаресурс або на файли на оптичному диску, що додається до книги.

Отже, використання зазначених показників дидактичної відповідності сучасних підручників з історії для старшокласників дасть змогу авторам навчальної літератури та експертам під час апробації навчальної літератури в педагогічній практиці акцентованіше підходити до її конструювання та оцінювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий / В. Г. Бейлинсон, Д. Д. Зуев, В. И. Рывчин. – М. : Книга, 1986. – 287 с.
2. Беспалько В. П. Учебник. Теория создания и применения / Владимир Петрович Беспалько. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – 192 с.